

4. Zagal'na teoriya zdorov'ya ta zdorov'yazberezheniya: kolektivna monografiya [General theory of health that health care: collective monograph] za zag. red. prof. Yu. D. Bojchuka. Harkiv: Vid. Rozhko S. G., 2017. 488 s.
5. Kagan V. E. Vnutrennyaya kartina zdorov'ya – termin ili koncepciya? [The internal picture of health – a term or a concept?] Voprosy psihologii. 1989. №1. 86 s.
6. Masiyauskene O. V. Valeologiya [Valeology] Rostov-n/D.: Feniks, 2011. 251 s.
7. Parfyonov, Yu. A. Osnovy klinicheskoy psihologii [Fundamentals of clinical psychology]/za red. Yu. A. Parfyonov, V. A. Kulganov, V. G. Belov. SPb.: Piter, 2013. 464 s.
8. Sharonova I.V. Psihichne zdorov'ya osobistosti yak predmet psihologichnogo doslidzhennya [Psychic health is the subject of psychological dosage] Zbirnik naukovih prac' K-PNU imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologii imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukraini. Problemi suchasnoi psihologii. 2013. Vipusk 20.
9. Horesh D., Brown A.D. Traumatic stress in the age of COVID-19: A call to close critical gaps and adapt to new realities. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2020. 12(4). 331–335 p. URL: <https://doi.org/10.1037/tra0000592>

УДК 378.147:159.9

ТЕТЯНА КЛИБАНІВСЬКА

orcid.org/0000-0002-0746-5869

inka020571@gmail.com

кандидат психологічних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ІРИНА САРАНЧА

orcid.org/0000-0002-5715-6271

isarancha@gmail.com

кандидат педагогічних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ПІДГОТОВКА ПСИХОЛОГІВ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ: ДОСВІД РОБОТИ

У статті розкрито практичний досвід роботи колективу кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету у підготовці фахівців, здатних до протидії насильству. Зауважено, що проблема підготовки фахівців із запобігання насильству в Україні є новою для закладів вищої освіти та реалізується у ВДПУ на різних рівнях: вищій професійній освіті для студентів спеціальності 231 Соціальна робота та 053 Психологія та інтегративному рівні взаємодії з громадськими організаціями. Запропоновано низку практичних аспектів, які дозволять успішно реалізувати цілісну стратегію побудови освітнього процесу. Досвід ВДПУ реалізує цілісний підхід до підготовки фахівців через: зміну змісту інваріантної та варіативної складових навчального процесу; волонтерську діяльність та участь у проектах громадських організацій; використання активних методів навчання протидії насильству; гурткову та науково-дослідну роботу.

Ключові слова: насильство, насильницька поведінка, жорстокість, булінг, фахівці із запобігання насильству, психологічна реабілітація, соціальна допомога.

TETIANA KLYBANIVSKA

Candidate of Psychological Sciences,
Vinnytsia Mykhailo Kotsyubinsky State Pedagogical
University
Ostrozkocho st., 32, Vinnytsia

IRYNA SARANCHA

Candidate of Pedagogical Sciences,
Vinnytsia Mykhailo Kotsyubinsky State Pedagogical
University
Ostrozkocho st., 32, Vinnytsia

PREPARATION OF PSYCHOLOGISTS AND SOCIAL WORKERS TO COMBAT VIOLENCE: WORK EXPERIENCE

The article reveals the practical experience of the staff of the Department of Psychology and Social Work of Vinnytsia State Pedagogical University in training professionals capable of combating violence. It is noted that the growing trend in the number of cases of violence in Ukraine and abroad intensifies the solution of the problem of professional training of psychologists and social workers to work on combating violence, providing timely assistance to victims of violence. It is noted that freedom from violence is one of the basic human rights. Attention is drawn to the growing number of cases of deliberate abuse of older and stronger students towards smaller and weaker members of the school staff, the so-called bullying. The normative-legal documents regulating the mechanisms of interaction between state authorities, local self-government bodies, educational institutions, health care, social protection of the population, other institutions and establishments in ensuring social protection and combating violence are indicated. It is noted that the problem of training specialists in violence prevention in Ukraine is new for higher education institutions and is implemented in VSPU at different levels: higher professional education for students majoring in 231 Social Work and 053 Psychology and integrative level of interaction with NGOs. Three main approaches in the training of specialists in this field are detailed: local-disciplinary, local-interdisciplinary, holistic. A number of practical aspects are proposed that will successfully implement a holistic strategy for building the educational process through the modernization of the content of the process of training psychologists and social workers for preventive and corrective work with victims of violence and preventive measures. As you can see, the

VSPU implements a holistic approach to training through: changing the content of invariant and variable components of the educational process; creation of organizational and procedural support for preparing students to work in the field of protection against violence through volunteering and participation in projects of public organizations; inclusion of the case method in the arsenal of active methods of combating violence, which are modeled in practical classes; through group and research work.

Keywords: *violence, violent behavior, cruelty, bullying, violence prevention specialists, psychological rehabilitation, social assistance*

Проблема насильства виникла в Україні не сьогодні, раніше вона належала до «закритих» тем. Тому, крім експертів поліції і, можливо, працівників РАГСів, де фіксувалися причини розлучень, вона не була предметом обговорення, аналізу і тим більше надбанням громадської думки. Демократизація суспільства дозволила зняти завісу «закритості» з проблеми насильства в сім'ї, освітньому закладі, суспільстві загалом.

І світовий, і вітчизняний досвід показують, що орієнтація на каральну функцію закону не створює безпеки в сім'ї та суспільстві, а тому необхідно проводити комплексні заходи – профілактику і виховання, програми екстреної та довготривалої допомоги жертвам насильства і сім'ям, спеціальні програми освіти, консультування та психокорекцію для агресора, жертви та інших членів сім'ї, включаючи дітей – і поєднувати зусилля правоохоронних органів, соціальних служб, кризових центрів, судів, психоневрологічних диспансерів, освітніх установ та громадських правозахисних організацій. Слід застосовувати координацію зусиль різних служб, а також комплексний підхід.

Метою статті є обґрунтування соціально-психологічних заходів із попередження насильства та формування у студентів нетерпимості до різних форм насильства.

Тенденція зростання кількості випадків насильства в Україні та за кордоном активізує вирішення завдання професійної підготовки психологів та соціальних працівників для роботи з протидії насильства, надання жертвам насильства своєчасної допомоги. Ряд наукових досліджень свідчать про те, що майбутні фахівці оцінюють проблему як актуальну, проте залишається невирішеним питання щодо формування достатнього рівня компетенцій щодо протидії насильству [3].

Ситуація в останні роки почала змінюватися, і ключову роль у цьому зіграли правозахисні організації, громадські діячі та юристи, які звернули пильну увагу на цю проблему. Бо у правовій демократичній державі повагу прав і основних свобод людини, утвердження людської гідності і цінності особистості є несумісним з проявами насильства над людиною, у тому числі в умовах сім'ї та освітнього закладу.

Насильство – соціокультурний і соціально-психологічний феномен, пов'язаний із застосуванням (загрозою застосування) фізичної сили або психологічного впливу як протиправного вияву власної волі особою або групою осіб стосовно інших. Насильство порушує конституційні права тих, на кого спрямовано, призводить до деструкції особистості та негативних соціальних наслідків» [7].

Важливий вклад у розвиток теорії насильства здійснили як зарубіжні (А. Бандура, Р. Берон, С. Белічева, Л. Берковіц, Дж. Доллард, Е. Дюркгейм, Д. Еліот, Ч. Ломброзо, К. Лоренц, Н. Міллер, Б. Поршнев, Д. Річардсон, С. Розенцвейг, О. Реан, Д. Роттер, Л. Семенюк, З. Фрейд, Е. Фром, М. Фуко, І. Фурманов та ін.), так і вітчизняні (І. Бех, О. Кочемировська, Н. Максимова, Ю. Онишко, В. Ролінський та ін.) дослідники.

Слід відзначити, що основну кількість досліджень насильства виконували західноєвропейські та північно-американські вчені й наукові школи, що є логічним наслідком розвитку всієї світової філософської та соціально-гуманітарної думки. Цілеспрямоване ж вивчення насильства як самостійного феномену розпочалося з середини ХХ ст. разом із розвитком руху, направлено на захист і просування громадянських прав окремих, раніше пригнічуваних, соціальних груп і верств населення: расових і національних меншин, жінок, дітей тощо.

Суттєвий поштовх для вивчення насильства як соціокультурного явища здійснили теорія фемінізму та розвиток гендерного підходу (зокрема А. Дворкін, Л. Волкер та ін.). До середини ХХ ст. поняття насильства не піддавали спеціальному аналізу, а розглядали у рамках теорій агресії та агресивності, і по суті, ототожнювали із агресивною поведінкою. Нині поняття «насильство», «агресія», «агресивна поведінка» не мають чіткого визначення ні у вітчизняній, ні у зарубіжній соціології, педагогіці, психології та філософії. Переважна більшість наукових дискусій апелюють до питання про витoki та джерела насильства у приватному та суспільному житті (тобто, чи схильність до насильства є невід'ємною властивістю людської психіки, чи вона детермінується природою суспільної організації і закладається в самій ідеї соціального устрою як такого).

В. Шубарт, німецький дослідник, зазначає, що сучасна соціальна наука налічує близько тридцяти теоретичних концепцій, які прагнуть роз'яснити сутність і чинники насильства та агресивної поведінки, а також розбіжності між цими поняттями. Не дивлячись на їх розмаїття, усі вони сходяться у тому, що насильство є багаторівневим феноменом, який не має єдиного джерела, а виникає в ході взаємодії біологічних, індивідуально-психологічних, соціально-психологічних і соціокультурних чинників. При чому наразі одним із головних питань постає визначення

значущості впливу на формування насильства кожного із чинників та характер їх співвідношення [7].

Аналіз філософської, психолого-педагогічної та навчально-методичної літератури показав, що накопичено незначний досвід у розробці проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників до протидії насильству. Залишаються мало дослідженими зміст та структура процесу, а також педагогічні умови, що забезпечують ефективність підготовки психологів та соціальних працівників до протидії насильству.

Свобода від насильства – одне з основних прав людини. Утім від різних форм насильства страждають як жінки, так і чоловіки, дівчата та хлопці. Факти насильства і жорстокості щодо дітей викликають особливе занепокоєння. Останнім часом у закладах освіти спостерігається зростання кількості випадків свідомого жорстокого ставлення старших і сильніших учнів до менших і слабших членів шкільного колективу. Тривожною тенденцією для сучасного дитячого середовища стає булінг (цькування). Насильство завдає хлопцям та дівчатам тяжких травм, фізичних і моральних, які мають згубні наслідки для їхнього подальшого психосоціального благополуччя.

О.Л. Луценко, досліджуючи психологічні закономірності адаптації людини на сучасному етапі еволюції, охарактеризувала психологічні особливості булінгу, що розглядається як агресивна поведінка осіб, яка спрямована на здобуття статусу та ресурсів найбільш економічним і безпечним для цих осіб шляхом. Дослідницею виявлені психологічні риси як осіб, схильних до булінгу (заздрисність, прагматизм, агресивність, тривожність, негативний моральний статус, проблеми в родині, фрустрованість, страхи, низька самооцінка, схильність до алкоголізації), так і жертв такого знущання (низька самооцінка, меланхолічний темперамент, гуманізм, ліберальні погляди). Констатована можливість соціально-психологічної реактивності булінгу, яка виявляється в тому, що жертви булінгу самі стають булерами внаслідок навчання булінгу та бажання помститися. Констатована висока поширеність булінгу в шкільному середовищі (16-32%) та запропонована його класифікація шляхом поділу на вербальне, фізичне, моральне пригноблення, заборону та ігнорування. Встановлений достатньо тісний взаємозв'язок між схильністю до булінгу (як агресора, так і жертви) та низькою академічною успішністю. Виявлені гендерні особливості булінгу, схильність до якого у осіб чоловічої статі помітно переважає [3].

Механізм взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, інших закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, виявлення випадків жорстокого поводження з ними, виникнення безпосередньої загрози їхньому життю або здоров'ю визначає Порядок взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема таких, що можуть загрожувати їхньому життю та здоров'ю, затверджений Постановою КМУ від 3 жовтня 2018 р. № 800 [5].

Механізм взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі врегульовано Порядком взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658. Дія цього Порядку поширюється на суб'єкти, визначені статтею 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [1] та статтею 7-1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (крім громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах) [2].

Проблема підготовки фахівців із запобігання насильству в Україні є новою для закладів вищої освіти. На даний момент підготовка таких фахівців у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського здійснюється за участю кафедри психології та соціальної роботи на різних рівнях: вищої професійної освіти для студентів спеціальності 231 Соціальна робота та 053 Психологія та інтегративному рівні взаємодії з громадськими організаціями. Цей процес знаходиться на етапі його активної реалізації та впровадження, рефлексії та оцінки [6].

Відмінною особливістю організаційно-змістовних та процесуальних компонентів професійного навчання фахівців у різних ЗВО є варіативність підходів. В даний час реалізуються три основні підходи в підготовці фахівців зазначеної спрямованості: локально-дисциплінарний, локально-міждисциплінарний, цілісний. У діяльності ВДПУ найбільш виражена стратегія локального впровадження окремих тем у програми ряду навчальних дисциплін. Зокрема, це такі дисципліни: «Конфліктологія», «Психологічне консультування», «Психодіагностика», «Технології соціальної роботи», «Соціальна опіка та піклування», «Соціальна робота із вразливими групами населення», «Соціальна робота з біженцями та тимчасово переміщеними особами».

При локально-міждисциплінарному підході визначається ряд дисциплін, який послідовно освоюють студенти, і вводиться зміст, спрямований на поетапне вирішення завдань підготовки. Процес підготовки фахівців, готових надати допомогу жертвам насильства або протистояти насильству, спрямований на вирішення наступних основних завдань:

- формування необхідних знань про проблему насильства, способи і форми та шляхи її вирішення;

- навчання ефективним стратегіям інтервенції та організації превентивної роботи з проблеми насильства. Визначено дисципліни, у межах яких поетапно реалізується зміст підготовки: 1) мотиваційно-ціннісний етап – дисципліни «Теорія соціальної роботи»; 2) діяльнісно-орієнтаційний етап – дисципліни «Технології соціальної роботи», «Психодіагностика»; 3) рефлексивно-оцінний етап – дисципліни «Психологічне консультування», «Соціальна опіка та піклування та ін.

На нашу думку, цілісна стратегія побудови освітнього процесу буде успішно реалізуватися, якщо у якості основи для модернізації змістовного забезпечення процесу підготовки психологів і соціальних працівників до профілактико-корекційної роботи з жертвами насильства виступлять такі практичні аспекти:

- вивчення можливостей змісту навчальних програм: виділення блоків, розділів, тем, питань, їх логічне вибудовування, тобто збагачення змісту професійної підготовки студентів, поглиблення змісту професійної освіти у рамках функціонуючого навчального плану;

- етапність у реалізації підготовки майбутніх психологів та соціальних працівників до виділеного аспекту професійної діяльності (від пробудження інтересу до проблем, що вивчаються, до формування готовності до надання соціально-психологічної допомоги жертвам насильства);

- визначення складу (переліку) компетенцій, якими повинен володіти майбутній спеціаліст-психолог та соціальний працівник у разі необхідності захисту дітей та людей від насильства;

- розробка змістовного компоненту навчальних дисциплін на основі міждисциплінарного підходу, що дозволить усунути протиріччя між фактичними знаннями студентів та невмінням їх використовувати при переході до вивчення нової дисципліни;

- введення до навчального плану професійно орієнтованого інтегративного курсу за вибором, який дозволяє поглибити знання студентів про особливості жертв насильства, знайомить зі специфікою профілактичної, діагностичної, корекційної роботи психолога з дітьми з урахуванням їх віку, потреб сім'ї та конкретної дитини;

- включення до змісту педагогічних практик завдань, що дозволяють майбутнім психологам та соціальним працівникам набувати необхідних умінь та навичок у сфері запобігання насильству.

Як бачимо, у Вінницькому державному педагогічному університеті реалізується цілісний підхід до підготовки фахівців через:

- зміну змісту інваріантної (модернізація змісту навчальних дисциплін та педагогічних практик) та варіативної (введення дисциплін вузівської компоненти, дисциплін за вибором студента) складових навчального процесу;

- створення інтенсивно-насиченого організаційно-процесуального забезпечення підготовки студентів до роботи у сфері захисту від насильства через волонтерську діяльність та участь у проєктах громадських організацій (до прикладу, включення кафедри та студентів до співпраці з ГО «Джерело надії» та Вінницького місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги та ін.);

- реалізацію включеності студентів до соціально-корисної діяльності, що дозволяє сформувати ставлення студентів до конкретного напрямку професійної діяльності, визначитись у системі власних професійних очікувань та цінностей;

- включення кейс-методу до арсеналу активних методів навчання протидії насильству, які моделюються на практичних заняттях.

Основне завдання практичного кейсу полягає в тому, щоб детально та докладно відобразити життєву ситуацію. По суті, цей кейс створює практичну, що називається «діючу» модель ситуації. При цьому навчальне призначення такого кейсу зводиться до тренінгу студентів, закріплення знань, умінь та навичок поведінки (прийняття рішень) у модельованій ситуації. Створені викладачами кейси максимально наочні та детальні. Вони допомагають студентам досить успішно з'ясувати ситуацію та набути здатності до оптимальної діяльності.

Також слід зазначити, що в освітній процес студентів спеціальності «Соціальна робота» було запроваджено гурток «Соціально-психологічна робота з протидії насильству». Предметної спрямованості також набула науково-дослідна діяльність, яка знайшла відображення у тематиці курсових, дипломних та магістерських робіт, які виконують студенти під науковим керівництвом колективу кафедри психології та соціальної роботи.

Висновки. Отже, у результаті впровадження в освітній процес вказаних заходів, у студентів формуються знання про сутність насильства, причини виникнення, наслідки; про механізми, форми та методи протидії насильству; відбувається оволодіння методикою організації та здійснення превентивної роботи; формування гуманістичного спрямування, толерантності, емпатійності; розвиток емоційної саморегуляції, комунікабельності, відповідальності. Такий підхід до підготовки майбутніх здобувачів слід розглядати як невід'ємний елемент, обумовлений соціальним замовленням та особистісно-професійними потребами фахівця.

Література

1. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
3. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник. Київ: ФОРМ Нічога С.О. 2020. 196 с.
4. Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Київ: Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї». 2020. 104 с.
5. Постанова КМУ «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю» від 3 жовтня 2018 р. № 800. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF#Text>
6. Саранча Ірина. Тренінгова програма протидії насильству в родинах дітей з інвалідністю. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: збірник наукових праць: вип.16. / За ред. М.К. Шеремет. Кам'янець-Подільський: Видавництво Ковальчук О.В. 2020. 330 с.
7. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією В.Г. Городененка. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005. 560 с.

Refereces

1. Zakon Ukrainy «Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasyilstvu» [Law of Ukraine on Preventing and Combating Domestic Violence]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
2. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhynok i cholovikiv» [Law of Ukraine on Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
3. Zapobihannia ta protydiia proiavam nasyilstva: diialnist zakladiv osvity [Preventing and combating violence: the work of educational institutions]. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv: FOP Nichoha S.O. 2020. 196 s.
4. Poperedzhennia nasyilstva v zakladakh svity: metodychni posibnyk dlia pedahohichnykh pratsivnykiv [Preventing Violence in the School Environment: A Toolkit for Educators]. Kyiv: Blahodiinyi fond «Zdorovia zhinky i planuvannia simi». 2020. 104 s.
5. Postanova KМУ «Deiaki pytannia sotsialnoho zakhystu ditei, yaki перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю» [Decree of the Cabinet of Ministers "Some social protection of children in difficult living conditions, including those that may endanger their lives or health"] vid 3 zhovtnia 2018 r. № 800. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF#Text>
6. Sarancha Iryna. Treninhova prohrama protydiu nasyilstvu v rodynakh ditei z invalidnistiu [A training programme to combat violence in the home of children with disabilities]. Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky): zbirnyk naukovykh prats: vyp.16. / Za red. M.K. Sheremet. Kamianets-Podilskyi: Vydavets Kovalchuk O.V. 2020. 330 s.
7. Sotsiologhiia: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv [Sociology: handbook for students of higher education institutions] / Za redaktsiieiu V.H. Horodnenka. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 2005. 560 s.

УДК 316.614(477)(=214.58)

ІРИНА САРАНЧА

orcid.org/0000-0002-5715-6271

isarancha@gmail.com

кандидат педагогічних наук, доцент

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця

СКРИПНИК МАРИНА

marina.skrypnyk01@gmail.com

студентка групи 4ВСР

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ З ЧИСЛА ПЕРЕДСТАВНИКІВ РОМСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті висвітлена проблема інтеграції ромського населення в громади на території України та формування їхніх соціальних компетенцій для повноцінної самореалізації. Освітлені основні проблеми, з якими стикаються роми. Нами висвітлені основні проблеми, з якими стикаються представники ромського населення. Зокрема, ми розробили та провели анкетування, які допоможуть нам у подальшому ефективніше планувати подальші дослідження та розробку програм з соціальної підтримки ромів в Україні. Питання анкети стосувалися віку, статі, сімейного стану й освіти та зайнятості респондентів

Ключові слова: роми, фахівець з соціальної роботи, соціальні проблеми, освіта, соціальне положення, суспільство.